

Op zoek naar een plaats in de hoofse maatschappij

De onbetreden paden van de *Roman van Limborch*¹

Jef Janssens

Om de twintig, dertig jaar verschijnt er per taalgebied een geschiedenis van de literatuur, waarin de nieuwste inzichten uit het wetenschappelijk onderzoek in een bevattelijke synthese aan een breed publiek worden voorgesteld. Binnen het Nederlandse taalgebied hebben we er lang op moeten wachten. De laatste poging kwam van Gerard Knuvelde (1970), een vijfde, vermeerderde druk van denkbelden en opvattingen die kort na de Tweede Wereldoorlog tot stand kwamen. Intussen verschenen in de ons omringende taalgebieden verschillende, indrukwekkende overzichten, zodat de Nederlandse Taalunie uit eerlijke schaamte besloot om de achterstand in te halen. Eind februari werden het eerste en het laatste deel van de nieuwe literatuurgeschiedenis plechtig aan de prinsessen Mathilde en Maxima overhandigd en wordt er ijverig gewerkt om de beloofde negen delen voor 2010 te voltooien.²

De middeleeuwen zijn voor iets minder dan de helft in beeld gebracht.³ Daarvoor zorgde de Utrechtse hoogleraar Frits van Oostrom met het boeiende en zeer leesbare *Stemmen op schrift: geschiedenis van de Nederlandse literatuur van het begin tot 1300* (640 p.). Van Oostrom overschrijdt geregeld de tijdsgrens uit de ondertitel en behandelt in eenzelfde epische adem ook de ridderroman van de 14de eeuw: de Haagse *Lancelotcompilatie*, *Seghelijn van Jherusalem*, de *Roman van Madelgijs* en het werk dat ons hier verder zal bezighouden: de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*, afgekort tot de *Roman van Limborch*.

EVEN VOORSTELLEN

Bij Knuvelde mocht de *Roman van Limborch* op welgeteld één bladzijde rekenen, in *Stemmen op schrift* werden er dat niet minder dan zeven. En esthetische waardeoordelen (én literair genot) zijn voor Van Oostrom niet langer taboe. Over het werk, dat in een echolied van negatieve kritieken maar al te dikwijls werd gezien als een typisch voorbeeld van het verval van de ridderepiek – had men het werk eigenlijk zelf wel gelezen? –, wordt nu het volgende geschreven:

“Misschien wel het geslaagde voorbeeld van hoe creatief Middelnederlandse dichters de traditie van het epische genre konden benutten voor iets heel eigens, biedt de *Roman van Limborch*. De tekst borduurt voort op bekende patronen, maar is een zelfstandige schepping van allure en met navenant succes. Als zodanig zet de *Roman van Limborch* in zekere zin de kroon op het succes van de ridderroman in deze streken...” (*Stemmen op schrift*, p. 295)

De jongste literatuurgeschiedenis heeft duidelijk een nieuwe kijk op de middeleeuwse canon: *Karel ende Elegast*, *Van den vos Reynaerde* en de korte *Trojeroman* van Segher Diengotgaf blijven in de literaire hiërarchie moeiteloos overeind, maar de *Roman van Limborch* is een opvallende nieuwkomer. Reden genoeg om er – ook in de klas – uitvoerige aandacht aan te besteden. Want ik wil er nog een schep

bovenop doen: ook in Europees perspectief is de *Roman van Limborch* een werk dat zich met de absolute top – zeg maar de school van Chrétien de Troyes – kan meten.

Maar onbekend, maakt onbemand. Daarom heb ik, met de hulp van mijn collega Remco Sleiderink,

een website ontworpen om de *Roman van Limborch* bij een cultuurminnend publiek beter bekend te maken en om tegelijk de tekst voor de klas toegankelijk te maken. Het spreekt vanzelf dat we dat niet met de hele roman kunnen doen: hij is meer dan 22.000 verzen lang. Maar met zorgvuldig uitgekozen passages komt men al een heel eind. In hetgeen volgt, verwijzen we voortdurend naar deze website: <www.kubruksel.ac.be/limborch>.

Eerst dienen we het werk zelf nog voor te stellen. De *Roman van Limborch* werd

omstreeks 1320 gedicht door een Brabantse auteur, een zekere Heinric. De roman, verdeeld in twaalf ‘boeken’ (hoofdstukken), is een hoofse liefdesroman in de traditie van Chrétien de Troyes. Een verschil is evenwel dat er verschillende hoofdpersonages in het werk worden geïntroduceerd, die elk een afzonderlijke verhaallijn krijgen. De hoofdpersonages maken allen een evolutie door van onhoofse jongeren naar hoofse volwassenen.

Hoewel het werk door het genre van de Arturromans van Chrétien de Troyes is geïnspireerd, is het verhaalkader veel realistischer. De afgelegde weg is in grote lijnen geografisch te volgen, verschillen in taal en cultuur spelen een rol en de sprookjesachtige sfeer is in grote mate gereduceerd of wordt rationaliserend verklaard als werk van de duivel. Dit streven naar een grotere werkelijkheidsgetrouwheid is overigens typisch voor de 14de eeuw. Het is ook in andere domeinen van de cultuurgeschiedenis vast te stellen. Zo wijken de symbolische wereldkaarten uit de 13de eeuw voor de veel realistischer portolaankaarten in de 14de, de symbolische kruisigingstaferelen van bijvoorbeeld Herrade van Landsberg (ca. 1190) maken plaats voor voorstellingen die worden bepaald door de vraag: ‘Hoe zou die executie zich in werkelijkheid kunnen hebben voorgedaan?’.

Vermits de cultuurhistorische inbedding van literatuur ook bij Van Oostrom grote

**Dé middeleeuwen
vormen geen
homogeen blok
van duizend jaar
met steeds
dezelfde
kenmerken.**

aandacht krijgt, is het wellicht de moeite om met de leerlingen een uitstapje in die zin te wagen, zeker als men de vakken Nederlands en esthetica combineert. De leerlingen kunnen er op die manier van overtuigd geraken dat dé middeleeuwen geen homogeen blok van duizend jaar vormen met steeds dezelfde kenmerken: de 12de en de 14de eeuw verschillen grondig van elkaar, zoals ook de 8ste van de 11de, enzovoort...⁴

geven van suggesties, waarmee creatieve leerkrachten hopelijk verder aan de slag kunnen. Ik heb de suggesties thematisch geordend. Ik denk daarbij vooral aan een behandeling in de derde graad (vooral het vijfde jaar?), hoewel elementen uit de volgende alinea wellicht toch ook in het vierde jaar een kans kunnen krijgen.

OUDE VERHALEN, CULTUURGESCHIEDENIS EN VERTELTECHNIEK

DE WEBSITE EN HET LEERPROGRAMMA

Eerst onderzoeken we – nogal schools – hoe de informatie van de website in verschillende onderdelen van het onderwijs Nederlands kan worden geïntegreerd. Daarbij doen zich ten opzichte van de klassieke schoolboeken nieuwe mogelijkheden voor. Daarna willen we een poging doen om de boodschap van de *Limborch* te laten aansluiten bij de leefwereld van de leerlingen als een zoektocht naar de zin van het leven in gemeenschap. We willen op de website ook een parcours met zoekopdrachten aanbieden dat leerlingen of geïnteresseerden individueel op hun pc kunnen doorlopen. Die didactische queeste zullen we ter beschikking stellen tijdens de Wetenschapsweek (oktober 2006).

Eerlijkheidshalve moet ik toegeven dat ik me, gezien mijn beperkte ervaring met andere studierichtingen, hoofdzakelijk richt op het aso. En dat ik me beperk tot het

In het tekstbestuderend lezen moet onder meer het verschil tussen de grote literaire genres worden aangeleerd. Na een eerste kennismaking met epiek en lyriek biedt de *Limborch* meteen een interessante casus: het is een ridderroman, epiek in paarsgewijs rijmende verzen. Verzen en rijm en toch geen lyriek! In de middeleeuwen (en de oudheid) bestonden dus lange epische verhalen in verzen: ridderromans, religieuze epiek, dierenverhalen, raamverhalen, allegorische romans. Maar in diezelfde middeleeuwen, meer bepaald in de 13de eeuw, zien we hoe de roman in proza ontstaat. Deze ontwikkeling is dus geen gevolg van de boekdrukkunst, zoals wel eens wordt beweerd, maar het gevolg van een streven naar grotere historische betrouwbaarheid: proza als waarheidsmerkteken. Of, met andere woorden, het bezwaar van Max Havelaar tegen de leugens op rijm (hierover lijkt me een interessante discussie mogelijk, want als ik goed geïnformeerd ben, moeten leerlingen ook het verschil tussen literatuur en 'gewoon' taalgebruik leren inzien):

“Ik heb niets tegen verzen op zichzelf. Wil men de woorden in ‘t gelid zetten, goed! Maar zeg niets wat niet waar is. *‘De lucht is guur, en ‘t is vier uur.’* Dit laat ik gelden, als het werkelijk guur en vier uur is. Maar als ‘t kwartier voor drieën kan

ik, die mijn woorden niet in 't gelid zet, zeggen: *'de lucht is guur, en 't is kwartier voor drieën.'* De verzenmaker is door de guurheid van de eerste regel aan een vol uur gebonden. Het moet voor hem juist *een, twee* uur, enz. wezen, of de lucht mag niet guur zijn. *Zeven* en *negen* is verboden door de maat. Daar gaat hij dan aan 't knoeien! Of het weêr moet veranderd, of de tijd. Eén van beide is dan gelogen."

(*Max Havelaar*, eerste hoofdstuk)

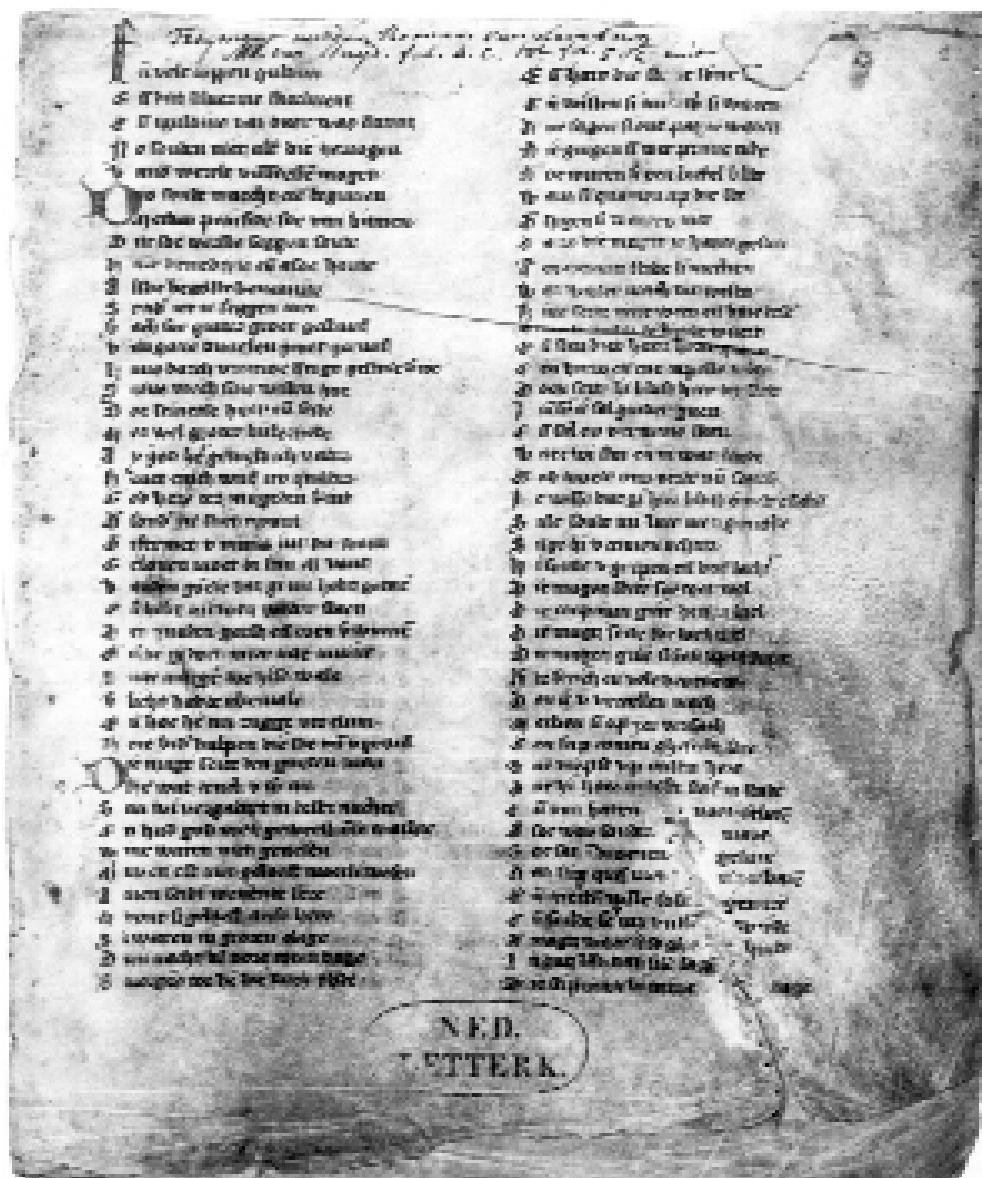
Maar om terug te keren naar de middel-eeuwen: vanaf de 13de eeuw zijn er in de Europese literatuur prachtige prozaromans te vinden. De beroemdste is wellicht de anonieme *Lancelot-en-prose* (1215-30), waarin men alle ingrediënten van de latere Hollywoodfilms over koning Artur en de ridders van de tafelronde aantreft.

Maar misschien kan men met de cultuur-historische inleiding van de website nog een andere weg opgaan. Zou het niet boeiend – of: gezond relativiserend tegenover overdreven cultuurpessimisme? – zijn om even bij het verschijnsel 'boek' stil te staan. Men hoort wel eens vaker de slogan: het boek is gedoemd om te verdwijnen... Als dat in onze digitale maatschappij al het geval zou zijn, is dat nog niet meteen een reden tot paniek. Het boek zoals we het nu kennen, is in de geschiedenis immers een vrij recente verschijning. De Grieken – toch niet de geringste der beschavingen – kenden het bijvoorbeeld niet. Aan de hand van de informatie op de website kan dit spoor verder worden onderzocht.⁵

Schrift, verschriftelijking, boeken lijken voor ons vanzelfsprekende gegevens, maar het is ooit anders geweest. Verhalen werden mondeling doorgegeven, werden verteld zonder dat daarbij enige vorm van schriftelijke fixatie aan te pas kwam. Leerlingen moeten met een aantal van deze mondelinge genres kennismaken: de mythe, de

sage en het sprookje. Vooral de 'volkse' varianten van deze genres kunnen weer op een opvallende belangstelling rekenen. In de jaren '70 van vorige eeuw leek de volkskunde op sterven na dood; in het begin van het nieuwe millennium is deze tak van de wetenschap opnieuw springlevend. Met dit gegeven kan men voor een boeiend projectje aan de slag.

Via internet is het niet moeilijk om leerlingen allerlei vormen van nieuwe belangstelling voor volksspelen, dialecten (de dialectpop van Flip Kowlier), volksmuziek (de folkpop van Laïs en co), magische werelden (*The Lord of the Rings*, *Harry Potter*, *Shrek*), natuurgeneeskunde (Hildegard van Bingen), geloof in tovenaars, heksen, trollen, geesten (de moderne hekserij Wicca), vroegere volksgebruiken (Halloween), de zoektocht naar een nieuwe spiritualiteit (New Age, de hype rond de Graal en de *Da Vinci Code*, het neo-heidendom), enzovoort te laten opzoeken. Het is zelfs nog mogelijk om bij grootouders te rade te gaan voor het optekenen van allerlei sagen (de kwade hand, dwaallichtjes, Kludde met zijn ketting...). Of te gaan zoeken in stripverhalen (Suske en Wiske in *De Zwarte Madam*) en jeugdboeken, zelfs in computerspelletjes. Of in toeristische brochures van allerlei fiets- of wandelpaden (de Bokke-rijdersroute, Keizer Karelroute, Lamme Goedzak). Interesse voor ons verleden, voor ons cultureel erfgoed, voor onze 'roots' is

Margriete ontkomt aan duivelse begoocheling door tijdig haar gebedje te zeggen (*hare benedixie* in regel 9 van de linkerkolom). Fragment van een handschrift van de *Roman van Limborch* (Leiden, UB, Ltk. 196, fol. 1r). Let ook op het genaaide perkament rechts-onder waar netjes omheen geschreven is: perkament was duur!

opnieuw in. Ook in wetenschappelijke middens is er voor dit soort fenomenen opnieuw een revival te bespeuren (cf. de werking van het Meertens Instituut in Amsterdam). En dit alles staat veel minder ver van de *Limborch* dan men wel zou denken. Immers, ook de nooit eerder geziene belangstelling voor Middelnederlandse literatuur sinds de jaren '80 maakt deel uit van eenzelfde verschijnsel. Men kan ook van deze vaststelling vertrekken om dit project in het vijfde jaar met meer diepgang te laten doorgaan.

Op grond van al deze vaststellingen, gesprekken en interviews zou men kunnen trachten onze eigen tijd te typeren: neoromantisch, heimwee naar eenvoud, impliciet verzet tegen rationaliteit, hypertehnologische ontwikkelingen, de verbeelding aan de macht, enzovoort... Willen we de koele en bureaucratische wereld her-toveren? Meer kleur geven? Of is het eerder een laatste opstoot van dromers die de moderne werkelijkheid niet aankunnen en vluchten in hun eigen wereldje? Boeiende gesprekstof, boeiende stof voor luisteropdrachten met ouders, grootouders, nonkels en tantes, zo lijkt mij.

De website biedt nog een mogelijkheid om de leerstof rond mondelinge verhalen aan de orde te brengen (boek 1, fragment 3).⁶ We staan hier voor een in de middeleeuwen populaire sage bekend als de *Wilde Jacht* of het *Wilde Heir* (leger). Het is de restant van een voorchristelijk geloof, waarbij op bepaalde tijdstippen de geesten van overledenen onder aanvoering van een vrouw (soms de Germaanse god Wodan of zijn vrouw Holle) door de lucht vliegen en enorme afstanden afleggen. Soms leidde dit tot pesterijen van nabestaanden die om dit te voorkomen, offers brachten, maar soms ook bracht dit 'leger' geschenken mee of voor-

spelde het geluk. Zoals vaker heeft een heidens geloof sporen nagelaten in de volkssprookjes, in dit geval het sprookje van Vrouw Holle (cf. de *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm). Ook de geschenken van Sinterklaas, als een verchristelijkte Wodan door de lucht galopperend en over de daken wandelend, zijn hiervan restanten. De kerk kon deze heidense voorstellingen niet tolereren en zou dit geloof geleidelijk aan diaboliseren. Deze ontwikkeling wordt geïllustreerd in de *Limborch*: een kruisteken maakt een einde aan de duivelse begoocheling.

Maar de diabolisering zou nog verder gaan en in de 17de eeuw aanleiding geven tot de vreselijke onderdrukking van de heksenwaan en het complot met de duivel met de daarbij veronderstelde bijeenkomsten van heksen, vliegend door de lucht: de heksensabbat. Het is fascinerend vast te stellen hoe oeroude (zelfs prehistorische) denkbeelden getransformeerd onze cultuur zijn blijven bepalen. En, zoals bij middeleeuwse literatuur, is het belangrijk de vastgestelde overtuigingen niet al te snel als 'zever' te bestempelen. Ik denk bijvoorbeeld aan het geloof van vliegende mensen of geesten. Die vliegervaringen ontstonden onder meer door drankjes en zalfjes op basis van de giftige vliegenzwam, die in kleine hoeveelheden een hallucinogeen effect heeft en de gedroegde indruk geeft dat hij kan vliegen. Zo kun je de bekentenissen – dikwijls onder tortuur – van de ongelukkigen tijdens de heksenprocessen verklaren. Ook hier staan we voor oeroude voorstellingen. Sinds voorhistorische tijden gebruiken sjamanen in Lapland de vliegenzwam om in contact te komen met de god der rendieren die verlekkerd zijn op deze giftige paddestoel. Ook zij kenden op die manier vliegervaringen (met rendieren) en hier ligt de inspiratorische kern voor de Santa Claus-voorstellingen.⁷

Ging het in de hierboven aangehaalde suggesties om cultuurhistorische uitweidingen, ook op een zuiver literairtechnische manier kan men met de *Limborch* aan de slag. Structuuraspecten die in een verhaal moeten worden aangeleerd, zijn 'tijd' en 'handeling'. Verhalende teksten doen zich voor als een 'na-elkaar-van-woorden'. Het wordt dan een probleem om gelijktijdigheid weer te geven. Dat kan met formules als 'terwijl A dit deed, deed B dat'. Wanneer aan personage A een hele reeks handelingen wordt toegedicht, wordt dat tot een verhaaldraad. Om gelijktijdigheid te suggereren, wisselt men deze verhaaldraad met een (of meer) andere af en ontstaat er een complexe structuur van door elkaar geweven verhaaldraden. Deze structuur noemt men meestal met een Franse term 'entrelacement'. De dichter van de *Limborch* volgt gedurende langere tijd de handeling van een zestal hoofdpersonages; in de website volgen we er slechts drie en dan nog niet de hele tijd. De dichter gebruikt daarbij de feuilleton-techniek, met een voorliefde voor 'cliffhangers'. Al deze begrippen kunnen gemakkelijk al surfend worden opgezocht.⁸

De entrelacement-techniek kan ook als zingevingsprincipe worden gebruikt. In een vijfde jaar kan men de intertekstuele betekenis van deze techniek onderzoeken (zeker in een Latijnse: de structuurgelijkenis en de allusies op de *Aeneis*), in een vierde jaar lijkt het me interessanter om de betekenis van de analogie te bestuderen en op die manier het wezen van literatuur te ontdekken: 'er staat niet wat er staat...'. We onderzoeken de woudscènes in het begin van boek 1 en 2; leerlingen kunnen dat gerust via de vertaalde tekst op de website doen. Margriete wordt in het woud voor het eerst met zichzelf geconfronteerd: het blijkt een angstig, onervaren meisje te zijn,

wenend, klagend en biddend (boek 1, fragmenten 1 en 2). Een jaar later (boek 2) rijdt haar broer door hetzelfde landschap met dezelfde hindernissen. De gelijkenissen met de scènes in boek 1 zijn duidelijk, maar daardoor komen de significante verschillen des te beter tot uiting – dat is precies analogie –: de mineurstemming uit boek 1 is radicaal gewijzigd. We staan hier voor een jonge man die bruist van dadendrang. Margriete zal in hetgeen volgt moeten leren om haar lot in eigen handen te nemen; Heinric zal daarentegen zijn onstuimigheid moeten leren beheersen. Allebei evolueren ze naar hoofsheid, maar de manier waarop is gender-bepaald. Maar dat laatste is wellicht interessanter om in een vijfde jaar te behandelen.

En om te besluiten: een schrijfopdracht. Waarom niet ingaan op de uitnodiging van de dichter aan het einde van zijn werk en met de (neven)personages uit de *Limborch* een nieuw verhaal (één verhaaldraad) verzinnen dat in het hele kader past?

LIEFDE EN GENDER

De *Limborch* is tegelijk onze mooiste, maar ook meest complexe hoofse liefdesroman. Hij reageert in zijn boodschap op een aantal bekende verhalen, meer bepaald op het *Nibelungenepos* en de *Aeneis* van Vergilius.⁹

WAT IS LIEFDE?

De 12de en de 13de eeuw lijken wel geobsedeerd door de liefde in vele gedaanten: de 'fin' amors' van de troubadours, de 'amour passion' van de Tristan-dichters, de 'amour courtois conjugal' van Chrétien de Troyes, de 'minne' van Hadewijch... Het wekt dan ook geen verbazing dat de klassieke lievelingsauteur van velen Ovidius (43 v. Chr.

- 17 n. Chr.) is, de 'praeceptor amoris' bij uitstek. De website geeft een aantal voorbeelden die duidelijk maken dat middeleeuwers – zoals wij vandaag de dag – een antwoord zoeken op de vraag wat liefde nu eigenlijk is. De vragen zijn grotendeels

dezelfde: is verliefdheid beheersbaar (boek 1)? *Hoe bekend men zijn gevoelens aan de andere* (boek 1)? *Wat maakt een geliefde tot meer dan een liefje* (boek 1)? *Hoe beïnvloeden sociale en culturele verschillen een liefdesrelatie* (boek 1 e.v.)? *Wat mag de rol van de ouders zijn* (boek 1)? *Wat is de rol*

van vrienden (boek 1 en 4)? *Wat zijn de emotionele gevolgen van een afwijzing* (boek 1)? *Onder welke voorwaarden gedijt liefde binnen de maatschappij? Maakt een relatie ook kans buiten of tegen de maatschappij?* *Wat is de betekenis van een kus* (boek 4, boek 7)? *Kan liefde aanzetten tot inzet voor de anderen* (boek 4)? Mondt oprechte (en gelouterde) liefde uit in een huwelijksverbintenis voor het leven (boek 12)? De antwoorden van toen zijn wellicht niet meer de onze, maar bevatten ook voor ons stof genoeg tot nadenken. De antwoorden uit de Limborch vindt men op de website; de antwoorden van nu moeten uit een klasdiscussie naar voren komen. De confrontatie kan erg boeiend zijn.

GENDER EN INTERTEKSTUALITEIT

Vanuit gender-perspectief bekeken is de Limborch een heel bijzondere tekst. Hij begint – erg ongewoon in de middeleeuwen – met de verhaaldraad van een meisje. De dichter reageert daarmee op de uitgesproken pessimistische boodschap van het *Nibelungenepos*, waarin de anonieme dich-

ter de onmogelijkheid van de hoofse idealen demonstreert. Ook daar begint het epos met de verhaaldraad van een meisje, Kriemhild, die door wraak en hebzucht zal verworden tot een onmenselijke furie die haar hele familie en volk in haar ondergang meesleurt. De Limborch toont zich optimistischer in de kansen van het samenleven van mensen: oprechte liefde laat het beste van de mens, de hoofse waarden, tot bloei komen en stelt hem in staat om met anderen vreugdevol en zonder fricties in gemeenschap te leven.

Dit reageren van teksten op elkaar (intertekstualiteit) komt in de oudere letterkunde vaker voor. De Limborch staat nog in een duidelijk intertekstueel verband met de Aeneis van Vergilius (voor niet-Latinisten is het wellicht niet onredelijk – want deel van het westers patrimonium – om even bij het belang van dit epos stil te staan; zie website). Maar ook andere intertekstuele relaties kunnen onderzocht worden:

- Van den vos Reynaerde (ca. 1260) krijgt betekenis tegen het achterdoek van de op dat ogenblik in Vlaanderen populaire Arturromans;
- Karel ende Elegast ontleent een deel van zijn betekenis door het verwachtingspatroon van het 'chanson de geste' (genre *Chanson de Roland*) te doorbreken;
- Dantes *Divina Commedia* (ca. 1320) krijgt betekenis tegen het achterdoek van de Aeneis van Vergilius.

MISBRUIK VAN DE RETORICA

Margriete wordt in boek 1 met een listig manoeuvre geconfronteerd. Want zo mag je de liefdesbekentenis van Echites wel bestempelen (fragment 4). Dat manipulatie (vanwege het dwingende karakter) en hoofsheid niet samengaan, is vanzelfsprekend.

Hoe bekend men zijn gevoelens aan de andere?

Wat maakt een geliefde tot meer dan een liefje?

...

Analyseren wat manipulatie van anderen via het woord precies inhoudt en nagaan hoe die hier en elders tot stand komt, is een interessante opgave en komt overeen met wat het programma voorschrijft met betrekking tot gespreksanalyse en taalbeschouwing: analyse van de feiten en de voorstelling ervan, van al dan niet relevante argumenten, van het betoog. Echites duwt Margriete zonder dat zij dat beseft in de rol van adviserende hoofse Dame (wat ze nog niet is) en misbruikt de op die manier ingewonnen raad tegen haarzelf om zijn eigen plannetje te realiseren. Het is niet zo moeilijk om in de juridische of politieke sector voorbeelden te vinden van het retorisch taalgebruik om anderen te overtuigen en/of te misleiden: andere interpretatie geven aan woorden, verdraaiing van ideeën, enzovoort. Ook dat lijkt me spannende stof voor een opdracht en voor discussie. Maar ook hier biedt de Middelnederlandse letterkunde nog een ander spoor. Ik ken op dat terrein geen sterker staaltje van misleiding via het woord dan het pleidooi van Grimbeert in *Van den vos Reynaerde*. Een uitgebreide analyse hiervan vindt men in een artikel van mijn hand: *Middeleeuwse advocatenruuks*.¹⁰

DE WEG VAN HET LEVEN

DE GROTE VERHALEN

De grote verhalen hebben in onze cultuur hun betekenis verloren, hoort men wel eens zeggen. Volgens sommigen is dat zelfs de belangrijkste reden voor de ontredde en stuurloosheid van de moderne mens. Of dat inderdaad zo is, durf ik niet te beweren. Feit is wel dat in de cultuur van vroeger grote verhalen in het centrum van het geestesleven stonden: het Gilgamesj-epos in het Tweestromenland, de epen van Homeros in

de Grieks-Romeinse beschaving, de bijbel in het westerse denken. De moderne mens heeft deze verhalen tot verhaaltjes gedegradeerd, gratuite en achterhaalde fabeltjes die het moesten afleggen tegen het vooruitgangsverhaal van de wetenschap en de technologie. Misschien moeten we opnieuw leren inzien dat deze grote verhalen antwoorden (en troost) boden voor de menselijke existentie en dus ook ons niet onberoerd kunnen laten. Dat is de bedoeling van het hoofdstuk *Zoektocht naar de zin van het leven: over queestes en avonturen*.¹¹

Het is de moeite om even onder te duiken in de existentiële betekenis van vroegere epen. Gilgamesj ontdekt tijdens een moeilijke zoektocht de 'condition humaine': niets menselijks is duurzaam, niet de liefde, niet de vriendschap, niet het leven. Enkel het werk van zijn handen overleeft de mens; in het geval van Gilgamesj: de stadsmuren van Uruk. Odysseus is na een periode van foudroyante successen tijdens de strijd om Troje ten prooi aan een hevige crisis waarbij de held op zichzelf terugvalt, alle maatschappelijke binding verliest (macht, rijkdom, vrienden) en op zoek gaat naar geluk in eenvoud en geborgenheid. In het boek Exodus geeft het volk van Israël het bekende op om dolend in de woestijn het mysterie van God en zijn plannen met de mens te ontdekken (de tien geboden).

In de *Limburch* ontdekken de hoofdpersonages Margriete (M), Heinric (H) en Echites (E) langzamerhand wie ze zijn en wat hun rol is in de gemeenschap waarin ze zijn terechtgekomen. Hun psychische evolutie

De moderne mens heeft deze grote verhalen tot verhaaltjes gedegradeerd die het moesten afleggen tegen het vooruitgangsverhaal van de wetenschap en de technologie.

van egocentrische jongere naar geëngageerde volwassene is af te lezen in de symboliek van de afgelegde weg. Het uitgangspunt van die ontwikkeling is 'onhoofsheid' onder velerlei gedaanten: onbesuisd (H), onaangepast (M), passief (M), emotioneel (M), naïef (M), overmoedig (H), uit op persoonlijke eer (H), niet in staat om woord en daad met elkaar in overeenstemming te brengen (M), dwingend ten opzichte van de andere (E), wild (E), gewelddadig (E). Het eindpunt van hun evolutie is 'hoofsheid':

En wat met de evolutie van de privacy: het voyeurisme van Big Brother, reality-tv als Temptation island en dies meer?

gelijkmoeidig (M), goede raad verstrekkend (M), geduldig en vergevingsgezind (M), beheerst en doordacht (H, E), inzet voor de andere (H, E), respect voor de gevoelswereld van de andere (E). De ontwikkelingsgang is er dus een van jong naar volwassen, van ik naar wij... en die evolutie heeft alles te maken met het

verschijnsel 'hoofsheid'. De interpretaties zijn, uitgesplitst per personage, te vinden op de website: *Een meisje op den dool* (boek 1), *Een jongen op weg* (boeken 2 en 3) en *Van wildeman tot hoofse ridder en minnaar* (boeken 4, 5 en 7).

SAMEN LEVEN MET ANDEREN

Hoofsheid heeft men wel eens gereduceerd tot 'galanterie' of tot 'formele beleefdheid', met 'gekunsteldheid'. Het verschijnsel heeft met die – in onze ogen negatieve – omschrijvingen wel iets te maken, maar het is véél meer (zie de cultuurhistorische inleiding op de website). Hoofsheid is de beheerste en verfijnde levenshouding van de mens die, gedwongen om met velen in beperkte ruimten samen te leven (de burcht, de abdij, de stad), toch het recht op

privésfeer en persoonlijke gevoeligheden opeist. Men moet de wrijvingen en conflicten binnen die beperkte leefgemeenschappen (met bijzonder grote ego's en libido's) niet onderschatten. Burchard van Worms meldt omstreeks 1025 dat aan het prinsbisshoppelijk hof op één jaar tijd 35 personeelsleden om het leven kwamen in twisten rond dikwijls futiele aangelegenheden.¹² En in het *Nibelungenepos* doet zich in datzelfde Worms een in dit verband typisch gebeuren voor: Kriemhild en Brunhild ruziën hevig om wie als belangrijkste dame met haar gevolg het eerst de domkerk mag binnengaan. De hoogoplopende twist zal het begin zijn van een catastrofe die door moord, brandstichting, geweld en bedrog de samenleving laat exploderen. Om in een dergelijke gemeenschap min of meer harmonisch, zonder irritatie, te kunnen samenleven was er een code nodig: het hoofse waardencomplex. Op de website vindt men hoe deze waarden via handboeken – in het Middelnederlands in het *Boec van Seden* – werden aangeleerd.

Maar wellicht is dit het moment om het verschijnsel hoofsheid te actualiseren. Ook leerlingen bevinden zich met velen in een beperkte ruimte. Ook hier stelt zich het probleem van het samen-leven. En dat dit leven in gemeenschap door de liefde werd gecompliceerd, is beslist niet enkel in ridderromans als de Limborch het geval. Het zou me verbazen als de school geen reglement heeft of een reeks gedragsvoorschriften die een meer sympathieke naam krijgen. Het is de moeite om de achtergronden van deze voorschriften te analyseren en ze te vergelijken met de hoofse mentaliteit, zoals uitgedrukt in het *Boec van Seden*.¹³ Men kan ook stilstaan bij de (oorspronkelijke) diepere betekenis van bepaalde formules, zoals *a.u.b.*: een zinswending die vaak voorkomt in hoofse

ridderromans en de eigen handeling afhankelijk maakt van de wil van de andere: ik wil iets doen, *als het u belieft*. Men kan ook stilstaan bij de verschuiving van de waarden: formeel (gekunsteld) gedrag tegenover authentieke spontaneïteit. Of bij gezegdes die wezenlijk met de diepere betekenis van hoofsheid hebben te maken: *Mijn vrijheid eindigt, waar jouw vrijheid begint*. En wat met de evolutie van de

privacy: het voyeurisme van Big Brother, reality-tv als Temptation island en dies meer?

Het moge na dit alles duidelijk zijn dat het probleem van Margriete, Heinric en Echites het probleem is van volwassen te worden, van geïntegreerd te raken in de samenleving en daar een zinvolle rol in te spelen: een probleem van toen, van nu en van alle tijden.

Jef Janssens
K.U. Brussel
Vrijheidslaan 17
1081 Brussel
jef.janssens@kubrussel.ac.be

Noten

- 1 Met dank aan Remco Sleiderink voor zijn vele op- en aanmerkingen. Het Limborch-project van de K.U. Brussel werd mogelijk gemaakt door een ruime subsidie van de Cera Foundation. Het project bestond uit drie fasen. In de eerste fase werd een wetenschappelijke editie van de fragmenten van de ridderroman gerealiseerd. De studie verscheen in de reeks Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis bij Peeters: L. De Wachter, R. Schlusemann, R. Sleiderink & J. Van Craenenbroeck (Eds.), Fragmenten van de "Roman van Heinric en Margriete van Limborch", Leuven, 2001. Zie ook de website van de K.U. Brussel voor een schets van de problematiek: www.kubrussel.ac.be/onderwijs/letterenwijs/tlk/onderzoek/limborchproject/fragmenten.htm. De tweede fase bestond uit een bijscholingscyclus voor leraren in het secundair onderwijs (februari, maart 2002: 'Middeleeuwse literatuur en de nieuwe media'). De derde fase behelst de bekendmaking van de ridderroman via een website en didactische initiatieven (de Vlaamse Wetenschapsweek in oktober 2006 en een bijscholingsinitiatief in november).
- 2 Er zijn negen boekdelen voorzien, waarvan acht een tijdsperiode behandelen (de middeleeuwen bestaan uit twee delen. Het eerste deel, 'Stemmen op schrift', is verschenen); de hoofdredacteurs Mieke Musschoot en Arie Jan Gelderblom schrijven een afsluitend deel met een verantwoording van de reeks. Het laatste (periodegebonden) deel over de periode 1945-2005 is van Hugo Brems, 'Altijd weer vogels die nesten beginnen'.

- 3 *Van Oostrom staat ook nog in voor het tweede deel, 'Een eeuw van expansie' (de 14de eeuw) en Herman Pleij beschrijft de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd: 'Het gevleugelde woord' (15de en 16de eeuw).*
- 4 *Men vindt heel wat lesmateriaal op de website van de K.U. Brussel, meer bepaald onder de opleiding Taal- en Letterkunde, 'Bronnen van de westerse literatuur en cultuur' van Jozef Janssens. Zie: <www.kubrusssel.ac.be/onderwijs/letterenwijs/tlk/vakken/1bron.htm> (vooral presentaties 4 en 5).*
- 5 *Zie daarvoor op de website – naast de cultuurhistorische inleiding <www.kubrusssel.ac.be/limborch/000start.htm> – ook de pagina 'Literatuur in vele vormen' <www.kubrusssel.ac.be/limborch/210vormen.htm>.*
- 6 *Zie daarvoor met name fragment 3 in het hoofdstuk 'Een meisje op de dool': <www.kubrusssel.ac.be/limborch/110meisje.htm>.*
- 7 *Zeer inspirerend in dit verband zijn de studies van Carlo Ginzburg (prof. UCLA), bv. C. Ginzburg, Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath, New York, 1991. Het is vertaald als Extasen: een ontcijfering van de heksensabbat, (Wereldbibliotheek), Amsterdam, 1993.*
- 8 *Zie op de website de hoofdstukken over Margriete, Heinric en Echites. Deze zijn te bereiken vanaf de beginpagina van de bloemlezing: <www.kubrusssel.ac.be/limborch/100vooraf.htm>. Specifiek over 'entrelacement' gaat de pagina 'Een chaotische wereld-in-woorden? De techniek van de entrelacement': <www.kubrusssel.ac.be/limborch/250entrelacement.htm>. Begrippen als 'cliffhanger' kan men de leerlingen ook aanleren via Wikipedia, zie bv. <<http://nl.wikipedia.org/wiki/Cliffhanger>>.*
- 9 *De vergelijking met de Aeneis wordt op de website uitgewerkt in een uitvoerig terzijde 'Een vrouwelijke Eneas? Spelen met andere teksten': <www.kubrusssel.ac.be/limborch/240aeneis.htm>.*
- 10 *J. Janssens (2005). Middeleeuwse advocatentruuks. Het pleidooi van Grimbart in Van den vos Reynaerde. In F. Gotzen, J. Janssens, J. Ockeleij & L. Verbesselt, Recht in geschiedenis. Huldealbum voor F. Vanhemelryck (pp. 245-258). Leuven. De tekst is ook integraal weer te vinden op de website van de K.U. Brussel: <www.kubrusssel.ac.be/onderwijs/personeel/janssens/grimbart2005.pdf>.*
- 11 *<www.kubrusssel.ac.be/limborch/230zoektocht.htm>*
- 12 *Zie Burchard van Worms, Lex familie Wormatiensis, § 30. Men vindt een goede Engelse vertaling van de tekst op: <www.fordham.edu/halsall/source/lexworms.html>.*
- 13 *Zie hiervoor in de eerste plaats de cultuurhistorische inleiding op onze website, met name <www.kubrusssel.ac.be/limborch/030hoofsheid.htm>. Het Boec van Seden is elders op internet volledig in vertaling terug te vinden (in drie hoofdstukjes) in: Theo Meder (1988). Hoofsheid is een ernstig spel. Amsterdam: Griffioen. <www.dbnl.org/tekst/_hoo001hoof01/>.*